

A. RUSTOIU, *Fibulele din Dacia preromană (sec. II î.e.n. – I e.n.)*. Bibliotheca Thracologica, XXII, București, 1997, 155 pagini text, 82 figuri.

În peisajul sărac în studii de sinteză al cercetărilor dedicate culturii geto-dacice clasice, lucrarea lui A. Rustoiu (în continuare A. R.) este mai mult decât binevenită și constituie o dublă provocare. Pe de o parte temeritatea exemplului trebuie urmată deoarece ea ne îndeamnă să aprofundăm componentele specifice ale culturii din Dacia preromană, iar pe de altă parte, contribuția autorului deschide în dezbateră științifică un subiect încă neexplorat și prea puțin documentat. Iată de ce am considerat necesară întâmpinarea demersului lui A. R., prin întocmirea recenziei de față.

Concepută inițial ca un capitol al tezei de doctorat¹, lucrarea lui A. R. reprezintă cea dintâi repertoriere – pe cât posibil integrală – a tipurilor de fibule din secolele II a.Chr – I p.Chr., care pot fi atribuite culturii geto-dacice și care au fost publicate până în prezent. Textul în limba română (p. 9–118) este urmat de un amplu rezumat în limba franceză (p. 119–155) și de o ilustrație cuprinzând 82 figuri (tabele cro-

nologice, hărți și un mare număr de fibule). Monografia a fost organizată în patru secțiuni (I. *Introducere*, II. *Ateliere și tehnologii*, III. *Tipologie și cronologie*, IV. *Concluzii*), urmate de repertorierea propriu-zisă a fibulelor, intitulată *Liste de fibule din Dacia preromană*.

În secțiunea introductivă au fost dezbătute atât problemele generale legate de terminologia și cronologia fibulelor din Dacia perioadei clasice, cât și un minuscul istoric al cercetării, care ni se înfățișează sub forma enumerării unora dintre contribuțiile mai importante dedicate acestor piese, din literatura europeană și românească. O dezbateră amplificată a istoricului cercetării într-un capitol anume rezervat (și nu în introducerea lucrării) ar fi conferit monografiei consistență, precum și o bază de pornire temeinică pentru demersul analitic ulterior. De altfel, în lucrare se resimte lipsa preocupării pentru prezentarea critică a stării informației și a surselor folosite, pentru evaluarea expresivității și reprezentativității materialului studiat.

¹ A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului la daci (sec II î.Chr. – sec. I d.Chr.)*. *Tehnici, ateliere, produse de bronz*, Bibliotheca Thracologica XV, 1996. Cu toate că titlul tezei de doctorat anunța preocuparea exclusivă a autorului pentru obiectele de bronz din Dacia în secolele II a.Chr – I p.Chr., o bună parte din această lucrare a fost consacrată studierii obiectelor de fier, argint sau de aur, astfel încât problematica abordată s-a diversificat, dovedindu-se extrem de complexă și, de ce nu, exagerat de vastă. Această împrejurare l-a determinat pe autor să-și distribuie efortul analitic în mod inegal, pe direcții de investigație divergente, nu întotdeauna suficient de aprofundate.

În secțiunea a doua, autorul trece în revistă complexele arheologice identificate ca ateliere de orfeverie (implicit de confecționare a fibulelor), ca și contextele în care există indicii suficiente pentru atestarea funcționării unor astfel de centre de producție. Preocupat să descrie atelierele, autorul a trecut cu vederea faptul că, la o examinare critică, doar două dintre cele șase contexte prezentate pot fi omologate cert ca ateliere de orfeverie (Poiana și Craiva). În celelalte cazuri (Tășad, Brad, Malaia Kopania), chiar dacă activitatea unor ateliere de producere a fibulelor poate fi presupusă, nu au fost identificate tocmai acele unelte și amenajări

specifice unui atelier metalurgic². Lăsând la o parte faptul că discuția privind condițiile în care erau produse fibulele ar fi permis evocarea activității unor meșteri ambulanți, cum este cazul tezaurului de la Surcea³, ar fi fost de remarcant stadiul modest (evident incomplet) al informațiilor privind constituirea și activitatea unor ateliere de confecționat fibule în Dacia pre-romană. Pe de altă parte, cu excepția atelierului de la Craiva, toate celelalte contexte care permit atestarea activității unor ateliere de fibule au fost identificate în așezări situate în zone periferice ale ariei de răspândire a culturii geto-dacice.

Urmează o prezentare succintă a tehnologiilor de prelucrare a metalelor în vederea confecționării fibulelor și a tehnicilor de decorare a acestora, demers care nu a fost însă corelat cu analiza tipologică și nici cu concluziile privind cronologia materialului analizat, izolându-se astfel de ansamblul lucrării. Tehnicile folosite pentru obținerea fibulelor nu numai că diferă în funcție de metalele folosite (metale rigide, cum este fierul, sau maleabile, cum sunt argintul sau aurul), dar au cunoscut și o evoluție și o diversificare în timp, fenomen care constituia una dintre direcțiile importante de cercetare ale temei abordate. De exemplu, pentru realizarea și decorarea fibulelor de argint din tezaurele dacice se recurgea în special la ciocănire la cald, repusaj, tăiere sau poansonare, în timp ce o serie de tipuri de fibule mai târzii, provenind din lumea romană, au fost confecționate prin turnare. Prezența acestor din urmă tipuri de fibule la nord de Dunăre ar impune elucidarea distincției între simplul import de piese și importul de tehnologii.

² De exemplu, la Tășad, simpla prezență a pieselor de argint pe podcaua unui bordei nu implică confecționarea lor pe loc, cu toate că în interiorul aceiași locuințe s-a identificat o groapă cu mangal. Din inventarul complexului respectiv lipsesc totmai unelele specifice prelucrării metalelor – nicovale, poansoane, ciocane sau forme de turnare etc.

³ N. Fettiș ArchÉrt 3, 1953, p. 134–136.

Secțiunea a treia din lucrare a fost rezervată descrierii tipurilor de fibule (în total 32), distingerii variantelor, studierii răspândirii și provenienței lor, ca și încadrării cronologice a acestora.

În sfârșit, cea de-a patra secțiune a monografiei a fost dedicată concluziilor, ocazie cu care autorul propune o schemă cronologică ilustrând periodizarea repertoriului de tipuri studiat. Tot în această parte finală a lucrării, întâlnim un excurs referitor la portul fibulelor, precum și o digresiune despre „fibule în contexte rituale și magice”. Observațiile efectuate de autor cu acest prilej sunt extrem de prețioase mai ales în ceea ce privește studierea tezaurului dacice, și anume argumentarea identificării inventarelor acestora ca garnituri de port bazate pe frecvența mare a perechilor de fibule de același tip.

În continuarea discuției de față, mi-am propus să acord o mai mare atenție osaturii analitice a monografiei lui A. R., și anume modulul de întocmire și de organizare a bazei documentare, metodologiei studierii acestui fond de informație, ca și unora din concluziile legate de cronologia tipurilor de fibule, așa cum o propune autorul. Cu alte cuvinte, voi discuta acele direcții de investigație care reprezintă contribuțiile cele mai semnificative aduse de autor în domeniul temei propuse.

Baza documentară. Secțiunea din lucrare destinată bazei documentare (p. 95–115) cuprinde 26 de liste, cuprinzând localitățile în care s-au descoperit exemplare ale unui anume tip de fibule, însoțite de trimitere bibliografice. Cu riscul de a mă repeta, țin să precizez încă o dată faptul că ne aflăm în fața celei dintâi repertorii a fibulelor aparținând culturii geto-dacice clasice din literatura arheologică românească. Imperfecțiunile inerente unei astfel de întreprinderi nu umbresc însă meritul incontestabil al lui A. R.

Se poate considera că autorul a intitulat cu imprecizie secțiunea „Liste de fibule din Dacia preromană”, deoarece acestea sunt liste de localități corespunzătoare fiecărui tip de fibule în parte, și nu liste de piese, așa cum ar fi fost de așteptat. Din lucrare nu reiese care este numărul total al fibulelor din lotul analizat,

deoarece în listele de localități corespunzătoare diferitelor tipuri de fibule nu se precizează numărul de exemplare aparținând aceluiași tip, descoperite într-un singur sit. De exemplu, faptul că în inventarul tezaurului de la Bistrița se află două fibule cu noduri⁴, nu reiese nici din lista de localități cu fibule cu noduri (p. 95) și nici din ilustrația lucrării (piesele respective nu sunt reproduse), ci doar din tabelul I (p. 81) al subcapitolului IV. 2, consacrat fibulelor provenind din ansambluri vestimentare. Dacă în discursul privind interpretarea ansamblurilor vestimentare din inventarele tezaurilor, autorul a acordat atenție valorilor numerice, pentru materialele provenind din așezări, autorul nu a manifestat același interes, probabil datorită neajunsurilor legate de starea informației și de aparenta inexpresivitate a contextelor. Prin urmare, informația cuprinsă în liste exprimă doar prezența unui anume tip de fibule într-o așezare oarecare și nu ponderea numerică a acestei prezențe. În absența unei prezentări critice a stării informației, revine recenzentului sarcina de a evalua relevanța bazei documentare.

Pentru a determina numărul total de fibule din lotul analizat, nu ne rămâne decât să numărăm piesele ilustrate, cu precizarea că nu toate fibulele citate au fost reproduse în ilustrație. În cele 82 de figuri din lucrare, A. R. ilustrează 439 de fibule, dintre care 436 numai prin desen, 2 numai prin fotografii (fig. 80/1–2, fibule de la Agârbiciu și Goren Dăbnic) și una prin desen și fotografie (fig. 15/5 și 80/3, o fibulă cu noduri din tezaurul de la Mediaș). Materialul provine din 153 de situri cunoscute, iar 22 de piese au locație necunoscută (în total 175), atât de pe teritoriul României, cât și din Bulgaria, Ungaria, Serbia și Slovacia.

Dintre cele 439 de piese ilustrate, numai 26 sunt inedite, restul de 413 fiind reproduse din literatura de specialitate. Din alte 7 situri provin câteva piese inedite al căror număr nu îl cunoaștem, deoarece nu au fost ilustrate. Dintre piesele inedite, ilustrate și neilustrate (cca 33, sau mai multe?), cinci sunt oferite cercetării

direct de autor⁵, restul de piese fiindu-i încredințate spre publicare de diferiți cercetători, în special de F. Medeleț și de V. Crișan, cu câte 4 piese fiecare. Din cifrele prezentate reiese că efortul lui A. R. este preponderent livresc și constă din repertorierea materialelor publicate până în prezent, fără să fie orientat către documentarea unor fibule sau a unor loturi de fibule inedite din Dacia preromană: doar 5, 92 % din totalul fibulelor reproduse sunt inedite și sunt pentru prima dată ilustrate în această lucrare.

La cele 439 de fibule ilustrate, descoperite pe teritoriul României și în țările învecinate, databile în secolele II a.Chr. – I p.Chr., trebuie să adăugăm exemplare la care se face referire în text, fără a fi ilustrate și al căror număr exact nu îl putem însă cunoaște, astfel că numărul de piese cuprins în lotul folosit de autor se ridică la circa 500–550. Se cuvine să remarc faptul că această cifră, raportată la un total de 175 de situri cuprinse în liste⁶, este totuși modestă în comparație cu numărul de 376 de fibule provenind dintr-o singură așezare – cea de la Poiana⁷, a căror publicare a survenit însă abia după apariția lucrării lui A. R. Prin urmare, lotul analizat de A. R. poate fi considerat destul de restrâns numeric, astfel că apariția de noi variante și eventual chiar de noi tipuri de fibule databile în secolele II a.Chr. – I p.Chr., este lesne de presupus. Trebuie să recunoaștem însă că autorul este tributar stadiului actual de cercetare a epocii geto-dacice clasice, atât de văduvită de publicarea integrală și detaliată a loturilor de

⁵ Alături de aceste cinci piese ar trebui adăugată și fibula cu noduri de la Gorni Dăbnic, a cărei primă ilustrare aparține tot lui Rustoiu, *op. cit.*, fig. 113/2.

⁶ Ceca ce reprezintă o medie de cca 3 fibule pe sit.

⁷ S. Tcodoru, S. Țau, *ArhMold* 19, 1997, p. 57–105. Dintre cele 376 de fibule publicate, doar o mică parte (cca 30 de piese, mai puțin de 10%) se datează în Latênc-ul timpuriu și mijlociu, în timp ce restul (marca majoritate a exemplarelor), se datează în secolele I a.Chr. – I p.Chr.

⁴ Ibidem, p. 152–153, fig. 20–21, pl. 23.

materiale provenind din săpături sistematice, uneori extrem de îndelungate. Tocmai din acest motiv ar fi fost binevenită o analiză critică a stadiului cercetării și a fondului documentar utilizat.

Având în vedere că numărul de tipuri identificate pe teritoriul Daciei și databile în secolele II a. Chr. – I p. Chr. este de 32, reiese că pentru 6 dintre tipuri, nu s-au întocmit listele corespunzătoare: tipul 13 (fibule de tip Nauheim), tipul 14 (fibule cu resort protejat – *Schüsselfibel*), tipul 18 (fibule cu arcul applatizat), tipul 25 (fibule cu „mască”), tipul 27 („cu coadă de păun”) și tipul 32 (fibulele de tip omega). Absența listelor corespunzătoare acestor tipuri se poate justifica prin faptul că autorul a considerat prea mic numărul de exemplare aparținând fiecărui tip: tipurile 25, 27 și 32 sunt reprezentate prin câte un singur exemplar descoperit pe teritoriul României și publicat până în prezent, iar tipurile 14 și 18 prin câte două exemplare. În ceea ce privește însă fibulele de tip Nauheim, autorul menționează în text (p. 46) trei situri din care provin asemenea piese (Zemplin, Divici și Căpâlna), dar în figura 47 sunt ilustrate 8 exemplare, 6 din siturile deja menționate și încă 2 provenind de la Căciulătești și Răcătău. După cum voi arăta mai jos, exemplarele autentice de tip Nauheim sunt numai cele de la Zemplin, fapt precizat cu ambiguitate de către A. R. Probabil că din acest motiv nu a mai fost efectuată nici lista corespunzătoare.

Indicarea tipului de descoperire din care provin fibulele (așezare, tezaur, mormânt, descoperire izolată sau întâmplătoare etc.) nu s-a realizat decât în cazul tipurilor de fibule reprezentate în inventarele tezaurilor de piese de argint, (tipul 1 – fibule cu noduri, tipul 7 – fibule de schemă Latène D cu coardă exterioară, tipul 11 – fibule cu scut rombic și tipul 16 – fibule linguriță), precum și în cazul fibulelor cu placă emailată (tipul 5). Autorul a considerat probabil inutilă precizarea contextului de descoperire în cazul celorlalte tipuri, datorită faptului că marea majoritate a exemplarelor provin din așezări. Deși autorul nu justifică precizarea contextelor numai în 5 din cele 26 de liste de tipuri, putem bănuși că s-a intenționat

departajarea pieselor provenind din tezaure de cele descoperite în așezări. Demersul acuză însă o anume inconsecvență: de exemplu în lista corespunzând tipului 10, una din listele lipsite de menționarea tipului de descoperire (p. 105), la poziția nr. 14, trebuie să ghicim că fibula citată aparține inventarului tezaurului de la Remetea Mare și nu provine din așezare. În cazul fibulelor cu placă emailată (tipul 5), autorul a urmărit separarea exemplarelor descoperite în „complexe dacice” de cele descoperite în „contexte romane sau post-romane”, preluând interpretarea lui C. Beldiman⁸. Cel puțin de această dată ar fi fost binevenită o reexaminare critică a contextelor și mai ales a modului de documentare a complexelor din care provin fibulele respective. O astfel de întreprindere nu s-a realizat însă, deși în întocmirea unui catalog (*corpus*) de obiecte, descrierea și prezentarea critică a contextelor de descoperire are o deosebită importanță. Precizarea sau descrierea succintă a contextelor în care s-au descoperit fibulele ar fi presupus efectuarea unei dezbateri critice a modului de documentare practicat în cercetarea epocii geto-dacice clasice. De asemenea, autorul a fost complet dezinteresat de indicarea dimensiunilor și a greutateii pieselor, astfel că documentația conținută în listele de tipuri este lipsită de consistență și nu se concretizează într-un instrument util al cercetării.

În cazul a numai 6 dintre cele 26 de liste tipologice (listele 1, 2, 7, 10, 11 și 14), autorul a considerat necesară indicarea metalului din care au fost confecționate exemplarele, rămânând ca pentru celelalte tipuri să fie necesară consultarea descrierii fiecărui tip în parte. De exemplu, în descrierea tipului de fibule filiforme cu coarda interioară – tipul 8 (p. 41), aflăm că acestea sunt realizate din bronz, iar uneori sunt aurite. În schimb, din lista corespunzând tipului 8 (p. 102–103) nu reiese de unde provin, câte și care sunt exemplarele aurite, dar aflăm că de la Greaca (sit nenumărat!) provine un exemplar de fier. În ceea ce privește fibulele plate și în formă de disc (tipul 31), nici din lista 26

⁸ C. Beldiman, *Apulum* 27–30, 1993, p. 181–188.

(p. 115) și nici din descrierea tipului (p. 61–62) nu suntem lămuriți (cu excepția menționării unei fibule de argint de la Ocnița) care sunt metalele folosite pentru confecționarea lor. Abia în legenda figurilor (în cazul tipului 31 – fig. 73) se oferă indicații privind materialul din care sunt realizate fibulele respective.

Pentru prescurtările folosite pentru denumirea diferitelor metale (p. 95, 97, 101, 105–108) ar fi fost preferabilă folosirea simbolurilor elementelor chimice stabilite de Dimitri Mendeleev (1834–1907) în tabelul periodic al elementelor chimice. Argintul (Ag – și nu „O”!) nu trebuie confundat cu un gaz precum oxigenul (O), iar pentru fier este în uz prescurtarea Fe în loc de „X”. De asemenea, pentru bronz consider că prescurtarea „W” folosită de A. R. nu este cea mai potrivită, deoarece W simbolizează elementul Wolfram din tabelul amintit al lui Mendeleev.

În concluzie, lucrarea conține un catalog incomplet de piese, autorul propunându-și să întocmească simple enumerări ale siturilor din care provin fibule aparținând diferitelor tipuri, însoțite de sursele bibliografice. Astfel întocmite, listele pot fi folosite numai pentru localizarea rapidă a fiecărui tip de fibule, pentru trimiteri bibliografice, precum și ca punct de pornire pentru realizarea unui viitor corpus complet al fibulelor din Dacia preromană.

Metodologia analizei tipologice. În efortul de clasificare a fibulelor din Dacia preromană, A. R. pornește de la premisa, judicios formulată, că studierea acestei categorii de obiecte vizează „în primul rând criteriul *tehnic* și în al doilea rând cel *morfologic*”, acesta din urmă fiind dependent de evoluția modei (p. 13). Trebuie adăugat însă că și tehnicile de confecționare a fibulelor (ciocănire, turnare etc.) evoluează sau se schimbă în timp, situație ilustrată chiar de producția de fibule din perioada analizată.

Cu toată justetea lui, enunțul inițial a rămas fără consecințe pentru analiza tipologică, așa cum reiese din următoarele două exemple. Autorul include la tipul 12, alături de fibulele cu mască umană executată *au repoussé* pe arc cu aspect de scut cordiform (variante 12b) și falera de la Herăstrău (care ilustrează potrivit

autorului varianta 12a), pe reversul căreia inițial fusese sudată o fibulă filiformă. Elementele comune ale celor două „variante” sunt legate de decor: tehnica de realizare *au repoussé* a arcului, respectiv a falerei și marea asemănare a reprezentărilor chipului uman. Trebuie atrasă atenția că fibulele de la Coadă Malului și Bălănești, precum și exemplarul provenind dintr-o localitate necunoscută din Transilvania, aparțin schemei Latène D de fibule, în timp ce fibula filiformă sudată inițial pe reversul falerei de la Herăstrău are piciorul întors peste arc. De altfel, falera de la Mesembria, pe care A. R. o oferă ca analogie pentru piesa de la Herăstrău, prezintă pe revers tot o fibulă cu piciorul întors peste arc (schemă Latène timpurie) și este datată în secolul III a.Chr.⁹. Lăsând însă la o parte decalajul cronologic, de altfel recunoscut de autor¹⁰, cele două „variante” ale tipului 12 sunt cu totul diferite din punct de vedere *tehnic*: fibulele cu mască umană pe arc sunt realizate dintr-o singură bucată de metal, în timp ce la Herăstrău, ca și la Mesembria întâlnim falere montate prin sudare pe fibule, astfel încât ar fi fost mai întemeiată distingerea a două tipuri evidente diferite.

În cazul fibulelor puternic profilate „de tip răsăritean” (tipul 21), autorul observă că, spre deosebire de marea parte a exemplarelor realizate

⁹ I. Gălăbov, *IzvestijaSofia* 19, 1955, p. 144, fig. 7–8. Piesa se află la Muzeul din Burgas, cu nr. inv. 1343. Piesa este citată de Rustoiu ca *informație* I. Gălăbov, fără trimitere bibliografică.

¹⁰ Rustoiu respinge la p. 45 încadrarea fibulelor cu mască umană în grupa târzie a tezaurilor dacice (25 a.Chr. – 25 p.Chr.), propusă de V. V. Zirra și D. Spănu, *SCIVA* 43, 4, 1992, p. 35, dar la pagina următoare autorul însuși acceptă pentru varianta 12 b (fibulele cu mască umană pe scut) o datare târzie a pieselor respective, în a doua jumătate a secolului I a.Chr. De fapt, A. Rustoiu repetă greșeala făcută de Zirra și Spănu, care omologaseră și ci falercle de la Herăstrău cu fibulele de la Coadă Malului și Bălănești (Zirra, Spănu *op. cit.*, p. 41, fig. 1, rândul 36, coloana 16).

dintr-o singură bucată de metal, unele din exemplarele atribuite acestui tip sunt confecționate din două bucăți de metal, acul cu resortul fiind independente de corpul fibulei, legătura lor realizându-se prin înfășurarea resortului pe axul fixat într-un orificiu situat la capul arcului. Potrivit autorului această rezolvare constituie o inovație tehnologică de la sfârșitul secolului I p.Chr., generalizată apoi în cursul veacului următor.

Se poate pune întrebarea dacă fibule cu o tehnică de alcătuire diferită (mai precis: cu un mecanism diferit de articulare a acului la restul corpului fibulei), pot fi încadrate aceluiași tip, chiar dacă aspectul lor este similar¹¹. Ce caracteristici sunt precumpănitoare pentru determinarea unui tip, cele tehnologice sau cele morfologice? Această dilemă nu a fost tranșată nici în literatura occidentală, criteriile determinante pentru distingerea tipurilor fiind alese subiectiv, potrivit opțiunii individuale a fiecărui cercetător. Astfel, M. Feugère distinge de mai multe ori în cadrul aceluiași tip, variante cu mecanisme de închidere diferite (cu resort bilateral sau cu șarnieră), dar având ca element comun aspectul similar al arcului¹². În schimb, o tipologie fundamentată pe observații privind tehnica de construire a fibulelor a fost elaborată de E. Riha¹³ pentru materialele de la Augst și

Kaiseraugst. Cercetătoarea distinge opt grupe de tipuri de fibule, fiecare corespunzând unui anumit mecanism de închidere. În cadrul fiecărei grupe „tehnologice” E. Riha a operat distincții morfologice care au condus-o la identificarea și individualizarea tipurilor de fibule. Consider că metoda de analiză propusă și folosită de E. Riha este extrem de coerentă și permite o separare judicioasă a caracteristicilor tehnice și morfologice ale fibulelor.

În continuare, voi încerca să prezint demersul urmat de A. R. Chiar în introducerea lucrării, în scurtul capitol dedicat istoricului cercetării, autorul atrage atenția asupra confuziilor terminologice care persistă în literatura de specialitate, datorită stadiului puțin avansat al cercetării și mai ales al publicării fibulelor din Dacia preromană. Consecvent, autorul consacră următorul capitol al lucrării precizării denumirilor părților componente ale fibulei și propune o tipologie aparte a resorturilor, precum și o tipologie a portagrafelor fibulelor analizate. În distingerea tipurilor de resorturi autorul a operat cu trei criterii: *numărul de spire* (anvergura resortului), *poziția corzii* și *modul de protejare a resortului* (cu tub sau placă de protecție). O astfel de tipologie a resorturilor, întocmită pe aspectul și poziția elementelor aparente (vizibile) ale construcției, nu a fost însă împinsă până la ultima consecință. Demersul ar fi oferit prilejul unei analize mai aprofundate a întregului mecanism de articulare prin resort a acului la corpul fibulei. S-ar fi putut preciza care sunt tipurile de fibule la care resortul este realizat separat de arc, ca de exemplu, în cazul fibulelor „linguriță”, cu resortul sudat de capul arcului sau al fibulelor puternic profilate cu resortul independent, înfășurat pe un ax fixat într-un orificiu situat la capul arcului.

În ceea ce privește tipologia portagrafelor, autorul a operat cu următoarele criterii pe care însă nu le-a precizat suficient: *aspect* (portagrafă-cadru, portagrafă plină), *formă* (triunghiulară, rectangulară etc), *dimensiuni* (portagrafă alungită sau de dimensiuni reduse) și *decor* (ajurare, perforare, prezența unui buton etc.). Se constată însă o anumită inconsecvență descriptivă în caracterizarea tipurilor de

¹¹ Pentru elucidarea modului de alcătuire a resorturilor fibulelor pontice puternic profilate, ar fi necesară o investigație aparte, care ar presupune verificarea exemplarelor în original și redocumentarea lor. O analiză bazată pe desenele uneori inexacte și neconcludente existente în publicații ar fi extrem de riscantă.

¹² M. Feugère, *Les fibules en Gaule Méridionale de la conquête à la fin du Ve s. ap. J. C.*, RANarb. Suppl. 12, 1985, p. 180–182. De exemplu, fibulele încadrate de Feugère variantelor a–c ale tipului 4 prezintă un resort bilateral, în timp ce varianta 4d este caracterizată de mecanismul de închidere cu șarnieră. La fel, în cazul tipurilor 3, 10, 11, 14 ș. a., cercetătorul francez a distins în cadrul aceluiași tip variante cu resort bilateral și variante cu șarnieră.

¹³ E. Riha, *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*, Augst, 1979, p. 11–12.

portagrafe 1, 6 și 10, pentru care s-a omis precizarea formelor specifice; se menționează doar că portagrafele de tipul 1 sunt specifice fibulelor de schemă Latène mijlociu, cele de tipul 6 „sunt caracteristice unor fibule de tip roman” (fără a se preciza care anume), iar tipul 10 „caracterizează în special exemplarele variantei orientale a fibulelor puternic profilate” (exemplare despre care aflăm ulterior că formează de fapt un tip aparte și nu doar o variantă).

Ar fi fost de așteptat ca întocmirea clasificării resorturilor și portagrafelor să se constituie într-un instrument ajutător pentru distingerea și descrierea tipurilor de fibule și chiar decisiv pentru distingerea grupelor tipologice. Mai ales o analiză temeinică a mecanismului de închidere a fibulelor, după modelul tipologiei Riha, ar fi fost extrem de utilă în acest sens. De asemenea, autorul nu a argumentat suficient datarea fiecărui tip de resort sau de portagrafă, cu atât mai mult cu cât datarea tipurilor de fibule s-a efectuat ulterior, abia în secțiunea a III-a din lucrare. Bănuim că tipologia resorturilor și portagrafelor a fost rezultatul și nu premisa analizei generale a tipurilor de fibule.

Caracterizarea fiecăreia dintre cele șase grupe tipologice distinse, nu se întemeiază pe criterii tehnice și morfologice, ci pe o serie de precizări de ordin cronologic și cultural, binevenite în concluziile unei analize tipologice, dar nu la începutul acesteia. Aprofundarea noțiunilor de *tehnologie* și *morfologie* ar fi contribuit la identificarea și definirea acelor caracteristici legate de tehnicile de realizare și de morfologie, comune tipurilor fiecărei grupe în parte. Astfel, din textul lucrării (p. 13) aflăm că specifică pentru fibulele de schemă Latène mijlocie este utilizarea lor în Latène-ul târziu și că tehnologia de realizare a acestora, ca și aspectul lor amintesc de „fibulele din etapa anterioară” (subînțelegându-se prin aceasta perioada Latène mijlocie). Nicăieri în lucrare nu se precizează că principala caracteristică morfologică a schemei de fibule Latène mijlocii o constituie *piciorul întors peste arc și fixat de acesta*. De asemenea, schema fibulelor din Latène-ul mijlociu nu numai că „amintește” dar este specifică fibulelor din Latène-ul mijlociu,

continuând să fie folosită și în Latène-ul târziu¹⁴. Tocmai această confuzie între *morfologie* și *cronologie*, între schemele fibulelor Latène și periodizarea acestei epoci, l-a determinat pe autor să includă în grupa fibulelor de schemă Latène mijlocie, fibulele de tip Orlea-Maglavit (tipul 4), care aparțin de fapt schemei Latène timpurie (Latène B), chiar dacă prezintă o datare mai târzie.

Nici pentru grupa fibulelor de schemă Latène D (grupa II) nu se precizează caracteristicile morfologice generale, respectiv arcul profilat și piciorul drept. În schimb, aflăm că în această grupă au fost incluse tipurile de „fibule specifice Latène-ului târziu cât și tipuri utilizate în Imperiul Roman, dar apărute sub influența artefactelor din lumea barbară...”. Potrivit formulării autorului, în grupa II ar putea fi incluse de exemplu fibulele cu noduri, de schemă Latène mijlocie, folosind ca argument datarea lor tot în Latène-ul târziu! Intenția autorului a fost aceea de a preciza că schema de fibule Latène D este specifică unor tipuri din Europa centrală și occidentală (din spațiul civilizației celtice) datate înaintea cuceririi romane, dar o regăsim la tipuri care supraviețuiesc cuceririi romane, precum și la tipuri care apar și sunt folosite în lumea romană provincială. Aceste

¹⁴ Trebuie reamintit faptul că analiza schemelor morfologice diferite ale fibulelor a determinat periodizarea epocii Latène și nu invers. Întemeiându-se pe distingerea celor trei scheme de fibule specifice acestei epoci, O. Tischler a propus o periodizare tripartită a epocii Latène (I, II și III). Această periodizare a fost îmbunătățită de către P. Reincke care i-a mai adăugat o a primă fază de început (Latène A), următoarele (Latène B, C și D) sincronizându-le cu cele propuse de O. Tischler. În acest sens: R. Beltz, ZfE 42, 1911, p. 665. Cercetările ulterioare au atenuat rigiditatea unei periodizări întemeiate pe criterii strict morfologice a fibulelor Latène, dar în același timp au confirmat valabilitatea distingerii celor trei scheme de fibule Latène, nuanțând încadrarea lor cronologică. Vezi M. Babeș, Latène, EAIVR II, 1996, p. 299–300.

considerații nu își găsesc justificarea, atâta timp cât caracteristicile morfologice generale ale fibulelor de schemă Latène D nu au fost încă precizate.

În grupa III, autorul include fibulele „de tip roman” cu resort bilateral importate din Imperiu sau imitate după model roman în mediul barbar, în timp ce grupa IV (fibule „de tip roman” cu balama) și grupa V (fibule plate și în formă de disc) cuprind fibulele realizate exclusiv în lumea romană. Trecând peste faptul că în ansamblul fibulelor „de tip roman” autorul distinge mai multe tipuri (nouă în cadrul grupei III și respectiv trei în cadrul grupei IV), trebuie precizat că prin noțiunea de *tip* (tip de piesă) se face în genere referire la *caracteristicile morfologice ale obiectelor și nu la proveniența lor*. Prin urmare, formularea „tip roman”, folosită pentru două grupe de tipuri de fibule, diferite din punct de vedere tehnic (primele cu resort, celelalte cu șarnieră), este improprie, chiar dacă tipurile respective își au originea în lumea romană provincială.

În ceea ce privește grupa VI, în care sunt incluse fibulele „neîncadrabile în grupele deja menționate”, abia în partea a III-a a lucrării aflăm că aceasta cuprinde de fapt un singur tip, tot de origine romană, și anume cel al fibulelor „omega”, reprezentat în Dacia preromană printr-un singur exemplar, descoperit la Sprâncenata.

Determinarea caracteristicilor tehnice și morfologice generale ale fiecărei grupe de tipuri în parte, ar fi trebuit să constituie o primă etapă a analizei tipologice. Aceasta a fost și intenția autorului, dar în locul unui demers descriptiv s-a efectuat o prezentare schematică și insuficient argumentată a provenienței și cronologiei grupelor de tipuri, fără ca acestea să fi fost în prealabil definite morfologic sau tehnologic. Identificarea și definirea caracteristicilor tehnice și morfologice specifice grupelor tipologice ar fi condus la o ierarhizare a descriptorilor, de la cei generali (care determină gruparea mai multor tipuri), la cei particulari (care permit distingerea tipurilor sau variantelor) și ar fi facilitat descrierea fiecărui tip în parte, evitându-se repetările inutile.

Terminologia folosită pentru denumirea tipurilor de fibule. Într-un pasaj din introducerea lucrării (p. 13), autorul precizează că denumirea tipurilor de fibule „a fost stabilită în general, în funcție de caracteristicile morfologice (în special la exemplarele dacice), multe dintre acestea existând în literatura de specialitate de multă vreme”¹⁵. Se mai adaugă că, pentru importuri și imitații, s-a încercat „traducerea termenilor din literatura de specialitate europeană”. Din păcate, în textul lucrării nu se lămurește care sunt (și care nu sunt) „exemplarele dacice” și ce înțelege autorul prin această formulare. Soluția ar fi constat într-o scurtă analiză a difuziunii tipurilor, unele locale, specifice doar arealului cultural dacic, iar altele supraregionale. Un asemenea demers ar fi condus la creionarea unui fenomen cultural cu implicații multiple, acela al penetrației tipurilor și modelelor romane de fibule în Dacia.

Cu toate ambiguitățile unei formulări conținând noțiuni rămase neprecizate, din cele două propoziții citate mai sus, transpare esența demersului al lui A. R. Pe baza clasificărilor existente în literatura arheologică românească și europeană, s-a urmărit identificarea și descrierea tuturor tipurilor de fibule provenind din descoperirile care sunt atribuite culturii geto-dacice din secolele II a.Chr. – I p.Chr. Pentru denumirea tipurilor, autorul nu și-a propus elaborarea unui sistem terminologic unitar și original, ci mai degrabă a preluat denumirile curente în literatura de specialitate. Autorul ar fi avut posibilitatea să propună o terminologie bazată pe criterii exclusiv formale, evitând formulări ambigue precum „tip oriental”, „exemplare dacice” etc. Sistematizarea temeinică a taxonomiei, prin definirea atentă a noțiunilor folosite nu ar constitui nici pe departe o tentativă inutilă, ci ar contribui în

¹⁵ În propoziția citată, cuvintele „...multe dintre acestea...” se referă la „exemplarele dacice”, incorect incluse între paranteze, și nu la „caracteristicile morfologice”. Altfel propoziția nu ar avea sens.

mod decisiv la sporirea acuității discursului arheologic¹⁶.

În această ordine de idei, aş dori să atrag atenția asupra unei imprecizii de formulare în denumirea tipurilor, care mă face să revin încă o dată asupra importanței definirii și folosirii judicioase a noțiunii de *tip*. Tipurile 19 și 20, diferite atât din punct de vedere morfologic, precum și chorologic, prezintă ca element comun profilarea puternică a arcului. În cazul denumirii tipului 20, „fibule puternic profilate de tip răsăritean”, prin noțiunea de tip se face referire la acele particularități morfologice regionale specifice doar fibulelor puternic profilate (cu arcul puternic profilat) din zona de nord a Mării Negre și absente la fibulele tipului 19. În schimb, fibulele aparținând tipului 19 au fost denumite „fibule de tip puternic profilat”, dar trebuie precizat că nu *tipul* este puternic profilat, ci arcul acestor fibule este puternic profilat. Într-o asemenea situație, ideal ar fi ca asemănările (profilarea puternică) dar și diferențele (numărul de noduri de pe arc, anvergura resortului) dintre cele două tipuri de fibule să reiasă din însăși denumirea lor, ceea ce s-ar dovedi extrem de dificil. Cu toate acestea, în cele două exemple amintite, folosirea cu ambiguitate a noțiunii de tip nu este de natură să exprime nici diferențele și nici asemănările dintre cele două tipuri.

Remarci privind modul de caracterizare a tipurilor. Secțiunea a III-a, consacrată caracterizării tipurilor și discutării cronologiei lor, constituie practic nucleul întregii lucrări și contribuția cea mai importantă adusă de autor. Descrierea tipurilor și a variantelor lor este temeinică și coerentă și este urmată de fiecare dată, de câte o scurtă prezentare a istoricului

cercetării tipurilor, precum și de o analiză a răspândirii și a cronologiei fibulelor respective.

Se constată preferința autorului pentru presupunerea unei evoluții morfologice ipotetice, de la forme simple la forme complexe, ale cărei valențe cronologice nu sunt întotdeauna suficient argumentate, de exemplu în cazul genezei fibulelor cu mască umană din fibulele cu scut, care la rândul lor ar deriva din fibulele de tip Orlea–Maglavit.

Fibulele variantei 16d – fibulele linguriță cu decor în relief – sunt considerate mai târziu decât celelalte variante, deoarece pentru autor acest fapt „este clar (...), din punct de vedere al evoluției tipologice”. De asemenea, autorul presupune că decorul acestor fibule a fost inspirat de decorul fibulelor puternic profilate, cu ornamente zoomorfe pe arc (tipul 21), fapt care ar pleda pentru o datare târzie a variantei amintite, până în al treilea sfert al secolului I p.Chr. Ar trebui însă precizat că motivele decorative pe baza cărora autorul și-a întemeiat analogia care ar sugera sincronizarea cronologică a variantei 16d cu tipul 21, nu sunt întotdeauna identice. Numai două din cele șapte exemplare ilustrate ale variantei 16d prezintă pe arc protome de câine sau lup, similare în ceiace privește aspectul cât și poziția pe arc, cu cele ale fibulelor de tip 21. Asemănarea este evidentă, dar ne putem pune întrebarea dacă aceasta se constituie într-un argument decisiv pentru sincronizarea fibulelor linguriță cu fibulele de tip norico-pannonic. Trebuie avut în vedere că circulația motivelor decorative este un fenomen mult mai complex și mai dificil de sesizat pentru cercetătorul modern, decât însăși circulația obiectelor și implică o prudență sporită și consecvență în afirmații.

În cazul tipului 6, departajarea în variantele a și b în funcție de poziția coardei – peste sau pe sub arc, nu este foarte concludentă, deoarece varianta b este ilustrată prin numai două piese: o fibulă de la Vlădiceasca și o fibulă de la Racoș. Cea dintâi are în mod evident resortul deranjat și este posibil ca inițial coarda să se fi aflat deasupra arcului. Fibula de la Racoș prezintă pe arc două nodozități, pentru care decorul exemplarelor „hibride” din tezaurul de la Remetea Mare prezintă analogii apropiate. Pe

¹⁶ O astfel de înțelegere este chiar stringentă, datorită repetatelor confuzii din literatura arheologică, cum este de exemplu aceea a folosirii aceluiași termen german (*Knottenfibel*) pentru o fibulă „de tip roman de epocă timpurie” din tumulul I de la Poiana de către A. Vulpe Thraco-Dacica I, 1976, p. 208, termen pe care K. Horedt, Dacia, N.S. 17, 1973, p. 131 îl întrebuințase pentru denumirea fibulelor cu noduri de schemă Latène mijlocie.

de altă parte, autorul introduce nejustificat la varianta 6a exemplare cu resortul distrus, poziția coardei față de arc rămânând necunoscută. Se poate pune întrebarea dacă poziția coardei față de arc este un element relevant pentru distingerea variantelor unora dintre tipurile de fibule de schemă Latène D, deoarece resortul putea fi modificat: o fibulă cu coarda peste arc putea fi transformată într-una cu coarda pe sub arc nu de la început, ci ulterior, pentru sporirea elasticității resortului. Tot în acest sens amintim fibula de la Tilișca, ilustrată în fig. 28/9, căreia îi lipsește portagrafa, astfel că atribuirea acestui exemplar tipului 6 este îndoielnică.

Tratarea tipului Nauheim de fibule constituie un alt exemplu care reflectă importanța majoră a surprinderii și definirii criteriilor tipologice. Caracteristicile fibulelor de tip Nauheim, așa cum au fost determinate de Joachim Werner, constau din arcul aplatizat, slab profilat și de formă lenticulară, resort cu patru spire, coardă interioară și portagrafa ajurată, de formă ascuțită sau rectangulară¹⁷. Dintre fibulele ilustrate și atribuite de A. R. tipului Nauheim, numai două exemplare de la Zemplin corespund criteriilor menționate (p. 203, fig. 47/2, 3). Celelalte exemplare prezintă însă o arcuire mai pronunțată a arcului, iar portagrafele sunt pline (fig. 47/6, 7, 8) sau lipsesc (fig. 47/1, 4, 5). Aceste deosebiri au fost intuite de autor, care afirmă, pe bună dreptate că „singurele piese clasice” provin de la Zemplin, celelalte reprezentând „variante locale”, dar criteriile morfologice pe care se bazează această departajare nu au fost însă precizate. Profilarea mai accentuată a arcului și portagrafa plină, împreună cu lărgirea arcului către resort și coarda interioară ar sugera mai degrabă includerea fibulelor respective (fig. 47/1, 4–8) la tipul 8b din tipologia lui A. R., sau mai precis la tipul 4, varianta a2 după Feugère (fibule de schemă Latène D cu arc aplatizat, portagrafa plină și coardă interioară). Având în vedere că apartenența pieselor amintite la tipul Nauheim este îndoielnică, prezența

fibulelor Nauheim în contexte Latène târzii de pe teritoriul României trebuie și ea pusă sub semnul întrebării.

Includerea fibulelor din fig. 54/1, 2, 3, 6 și 55/11 (p. 210) la varianta 16c (fibule linguriță cu portagrafa plină) este și de această dată îndoielnică, deoarece aceste exemplare au portagrafa lipsă, iar departajarea variantelor s-a efectuat tocmai pe baza aspectului portagrafei (plină, ajurată etc). Incadrarea tipologică strictă la aceeași variantă 16c a exemplarelor reproduce la fig. 53/8, 55/1, 3, 4 care au „lingurița” lipsă, păstrându-li-se numai resortul și acul este la rândul ei ipotetică.

Observații legate de cronologia propusă de

A. Rustoiu. Nu aş putea încheia demersul de față fără să adaug câteva observații legate de tabloul cronologic al tipurilor de fibule propus de A. R. și de argumentația sa. Într-unul din capitolele introductive (I. 4 *Probleme de tipologie și cronologie*, p. 13–15), autorul și-a propus să demonstreze că datarea fibulelor – implicit și a altor categorii de piese, pe baza asocierii lor cu denari republicani ar fi întru totul sortită unui eșec, mai ales datorită imposibilității deosebirii imitațiilor locale de originale. Autorul conchide că numai monedele de bronz cu o circulație mai restrânsă în timp, descoperite în așezările din apropierea limesului, ar oferi o datare mai sigură.

Aceste opinii exprimate extrem de tranșant, trebuie acceptate însă cu rezerve, avându-se în vedere complexitatea fenomenelor de circulație monetară pentru argumentarea datării complexelor închise, cum sunt de exemplu tezaurele. În acest sens amintesc faptul că atât drahmele epirote cât și denarii republicani au pătruns în Dacia în loturi deja constituite¹⁸, cu frecvențe asemănătoare ale emisiunilor, care au permis distingerea unor structuri tip de tezaure monetare¹⁹. Dacă printr-o analiză minuțioasă se poate efectua o raportare a lotului monetar la o structură tip, prezența unor imitații în acel lot

¹⁸ Babeș, Dacia, N.S. 19, 1975, p. 133; Conovici, BSNR 77–79, 1986, p. 80–81; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsariteană în secolele VI–I î. e. n. Economie și monedă*, Iași 1990, p. 98.

¹⁹ Conovici, Thraco-Dacica 6, 1985, p. 59–74.

¹⁷ J. Werner, *Die Nauheimer Fibel*, JahrbRGZM 2, 1955, 170–171, fig. 1, 16. Aceleași caracteristici sunt reținute și de Feugère *op. cit.*, p. 180, tipul 5a-c.

este îndoielnică. Faptul că „data ultimei monede dintr-un tezaur nu mai constituie o dovadă certă pentru stabilirea momentului ascunderii lui” nu implică eliminarea argumentelor numismatice în demersul de încadrare cronologică a diferitelor piese – în acest caz fibulele. Desigur, data ultimei monede indică termenul *post quem*, după care s-a îngropat tezaurul și nu momentul îngropării lui, dar pentru datarea unui tip de piese (de fibule) este relevantă mulțimea cazurilor în care exemplarele care îi aparțin se asociază cu anumite tipuri monetare, cu emisiuni mai vechi sau mai noi. Adesea, datarea monedelor cu care se asociază unele exemplare ale unor tipuri de fibule oferă singurele indicii pentru încadrarea cronologică a tipului respectiv. În ciuda afirmațiilor sale inițiale, chiar și autorul ia în considerare datarea timpurie a monedelor din tezaurele de piese de port conținând fibule cu noduri în vederea încadrării cronologice a tipului respectiv (p. 33), acceptând astfel importanța argumentului numismatic.

Tabloul cronologic general al repertoriului de tipuri de fibule din Dacia preromană întocmit prin preluarea, comentarea și sintetizarea datărilor stabilite de cercetarea arheologică pentru un număr important de tipuri, a fost sistematizat de A. R. în trei „etape de evoluție”. Cu toate că infrastructura argumentelor acestei propuneri de periodizare nu a fost fundamentată

suficient în realitățile arheologice ale culturii geto-dacice, lucrarea are meritul de a evidenția un fenomen încă prea puțin demonstrat și argumentat în cercetarea epocii preromane²⁰. Odată cu organizarea stăpânirii romane la sud de Dunăre prin constituirea și apoi extinderea provinciei Moesia în prima jumătate a secolului I p.Chr., la nord de fluviu repertoriul de fibule se modifică în mod fundamental, modelele sau importurile romane eliminând (treptat sau cu rapiditate?) repertoriul local de fibule de tradiție Latène.

După cum însuși autorul recunoaște în cuvântul introductiv al lucrării sale, concluziile exprimate nu sunt definitive și țin să îmi exprim asentimentul dar și speranța că „studiile (sale) viitoare vor aduce precizări noi...”. Putem considera că monografia lui A. R. reprezintă un început și nicidecum o piatră de hotar în cercetarea fibulelor din Dacia preromană.

Daniel Spânu

²⁰ Puține sunt contribuțiile în care s-a ridicat problema tranziției de la tipurile de fibule Latène la cele romane, ca fenomen specific al culturii geto-dacice târzii. În acest sens, Babeș, *op. cit.*, p. 136–137, fig. 7; idem, *ArhMold* 17, 1994, p. 49–56. Din păcate A. R. nu a încercat să coreleze concluziile sale cu periodizările propuse deja în literatură.